

16. Yüzyıla Ait Bir Manzum Gramer Kitabı Olan Tuhfe-i Hüsâmî'de Tek Heceli Basit Fiiller ve Bunların Birleşim Değeri

Bilim Uzm. Tolga ELBİRLİK

Celal Bayar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa

Özet

Bu makalede, bir 16.yüzyıl metni olan ve Hüsâmî tarafından yazılan Tuhfe-i Hüsâmî'deki tek heceli basit fiilleri ve bu fiillerin birleşim değerlerini inceledik. Eserde Hüsâmî, Fars dilini incelemekte ve Türklere bu dili öğretme amacı gütmektedir. Bu eser konu ve yöntem olarak kendi döneminde tektir. Tuhfe-i Hüsâmî'den önce böyle manzum bir dil bilgisi kitabıyla karşılaşmamıştır. Hüsâmî, alışıla gelmiş bir dil bilgisi kitabı yazmak yerine Farsçanın gramerini nazım türünde anlatmayı seçmiştir. Biz öncelikle Tuhfe-i Hüsâmî'deki tek heceli basit fiilleri yapıları bakımından sınıflandıracğız. Birleşim değeri terimini tanımladıktan sonra bu fiilleri birleşim değerleri açısından değerlendireceğiz.

Anahtar Sözcükler: *Tuhfe-i Hüsâmî, tek heceli basit fiiller, birleşim değeri, katılanlar*

ABSTRACT

In this article, we reserched one syllayble simple verbs and this verbs of valency on a 16th century text named Tuhfe-i Husami written by Husami. Here Husami examines Persian Language and aims at teaching this language to Turkish people. After examining the text, we saw that the method and the theme is the first one until his time and during his era. I mean, a poetry-style grammar book is not seen by Husamettin Efendi's time. Instead of writing a usual grammar book, he has chosen poetry to explain the rules and systems of Persian. Firstly, we'll classify one syllayble simple verbs on the Tuhfe-i Husami. After defining valency of term, we'll examine these verbs.

Key Words: *Tuhfe-i Husâmî, one syllayble simple verbs, valency, actants*

1.Temel Bilgiler

1.1.Tuhfe-i Hüsami Hakkında

Tuhfe-i Hüsâmî, Fars dilinin gramerini Türklere öğretmek için,1549 yılında yazılmış Anadolu sahasındaki en eski manzum dil bilgisi kitabıdır. Hüsâmî, bu tuhfeyi on iki yaşında yazdığını söylemektedir. Tuhfe-i Hüsâmî, aruz vezniyle yazılmıştır. Eser, toplam 477 beyitten oluşur. Bu tuhfe, mesnevi şeklinde yazılmıştır. Bu türde tuhfe adında 18. ve 19. yüzyıllarda yazılmış manzum sözlükler vardır. **Nuhbe-i Vehbi**, 18. ve 19. yüzyılın ünlü şairi **Sümbülzade Vehbi** tarafından Arapçadan Türkçeye yazılan manzum sözlüktür. **Tuhfe-i Vehbi**, 1782 yılında yine **Sümbülzade Vehbi** tarafından, oğlunun Türkçe öğrenmesi için yazılan Farsçadan Türkçeye manzum sözlüktür. **Tuhfe-i Asım**, Mütercim Asım tarafından gençlerin ezberlemesi için, 1798 yılında Arapçadan Türkçeye yazılan

manzum sözlüktür. Görüleceği üzere daha önceleri tuhfe adıyla yazılmış mesneviler olsa da hediye anlamına gelen tuhfe kelimesi, aynı zamanda bir manzum sözlükçülük ve gramercilik geleneğini yansıtır. Osmanlı edebiyatında bu gelenek bizce, diğer tuhfelerden en az iki yüzyıl önce yazılmış olan Tuhfe-i Hüsâmî ile başlar. Bu anlamda Tuhfe-i Hüsâmî bir ilktir.

Eserde kullanılan sözcük inceleme yönteminde bir gelenek takip edilmiştir. Dönemin bilim dili Arapça olduğu için Arapça dilbilgisi kurallarına göre bir yöntem belirlenmiştir. Türkiye Türkçesinin tarihi dönemine giren ilk eser **Müessiretü'l-Ulum** (Bundan sonra MU) adlı gramer kitabıdır.¹ **Bergamalı Kadri**'ye ait bu eser, 1530 yılında İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. MU'da sözcüğün tanımı yapılırken sözcük isim, fiil ve harf diye üçe ayrılır.

Tuhfe-i Hüsâmî'de de aynı durum söz konusudur, ilk beyitlerde;

Kelime münkasımdur üç kısma

Fi'le vü¹ harfe vü dahı isme (M 1a-1)

Beyitte görüleceği üzere sözcük aynen MU'un birinci bölümünde olduğu gibi üç kısımda incelenmiştir.

1.2. Birleşim Değerinin Tanımı

Sentaktik (söz dizimsel) ve semantik (anlam bilimsel) anlamda diğer sözcüklere bağlanma özelliği ve potansiyeli olarak tanımlanan **birleşim değeri** (valency) terimi kimyadan alınmıştır ve dil yapısıyla ilgili ilginç bir paralellik göstermiştir. (Leech1981:197, Cristal 1997:407).

Birleşim değeri sorunu, dil biliminin önemli güncel sorunlarından biri olmuştur. Bu konunun önemi ve güncelliği, birleşim değeri kavramının leksikal birliklerinin sentaktik ve semantik özelliklerini, birbirleriyle ilgilendirerek araştırmaya imkân vermesindedir. (Koçkartayev 1980:17)²

Cümlede fiili temel alan ve fiilden yola çıkan **Lucien Tesnière**, fiillerin belli sayıda katılan (actant) alma kabiliyetini atomun birleşim değeriyle (H₂O gibi) karşılaştırmış ve katılanların (isim ve isimle eş-değerde olan öğeler) zorunlu, tümleyenlerin ise (zaman, yer, niteleme zarfları = belirteçleri) seçimli olduğunu kabul etmiştir. Katılan sayısına göre Tesnière, Fransızcadaki fiilleri katılsız fiil, bir katılanlı, iki katılanlı, üç katılanlı fiil diye gruplara ayırmıştır.

¹ Besim ATALAY(1946) "Bergamalı Kadri, Müessiretü'l- Ulüm" TDK yay., İstanbul, XX+246+182 s.

² Aynur Öz ÖZCEYHAN(2005), "Özbek Türkçesinde Olumsuz Yapıda Kullanılan Fiiller", Modern Türklük Araştırma Dergisi, C.2, S.1, Ankara, s.52.

Fiillerin katılanlarını niteliğine göre değil, sadece niceliğine göre sınıflandırmıştır.³

Birleşim değeri teorisi, belirli sözcüğün kaç sözcüğü kendine çekebileceği araştırması sırasında şekillenmiş, ilk önceleri temel sözcük olarak fiiller incelenmiştir. Bu sebeple fiil yoluyla ifade edilen hareketi gerçekleştiren, fiille birleşen sözcük olarak kabul edilmiştir. Fiille birleşen sözcükler, **Tesnière** tarafından aktantlar “katılanlar” terimiyle ifade edilmiştir. Katılanlar denildiğinde sadece canlılar değil, cansız nesnelere de dikkate alınmıştır. Tesnière göre “*Alfred, Carl'a kitap verdi*” cümlesinde üç katılan vardır. *Alfred, Carl ve kitap*. Bu sebeple ver- fiili 3 birleşim değerine sahiptir. Semantik açıdan birinci katılan, fiilde ifade edilen hareketi gerçekleştirendir. Dil biliminde buna işi yapan (agens- agent) birleşim değeri denir. Bu, geleneksel dil biliminde özne kavramına denktir. Fiilde ifade edilen hareketin etkisinde kalan, ikinci katılan, fiilde ifade edilen hareketin yöneldiği nesne üçüncü katılıandır. (Koçkartayev 1977:71-)⁴

Leyla Karahan, Türkçedeki fiillerin gerçekleştirmeleri için mutlaka bir tamlayıcıya (actant) ihtiyaç duyduklarını dile getirmektedir.

Fiil-tamlayıcı ilişkisinin varlığını belirleyen fiilin anlamıdır. Meselâ, “soğuk fiili” “ısıısını kaybetmek” anlamıyla tamlayıcısız bir fiilken, “birbirine karşı sevginin veya bir şeye karşı isteğin kalmaması (birinden/ bir şeyden soğumak) anlamında kullanıldığında tamlayıcılı bir fiile dönüşebilmektedir.⁵

Fiil-tamlayıcı ilişkisinin şeklini, niteliğini ise o dili kullananlar belirler. Bazı fiillerin tamlayıcılarındaki hal eklerinin lehçe ve ağızlara göre farklılık göstermesi bu ilişkiyi algılayıştaki tasavvurdaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Bazı lehçelerde *atı binmek* ifadesine karşılık, Türkiye Türkçesinde *ata binmek* şeklinde olması gibi. (Karahan 1997:212)

Almancadaki fiillerin birleşim değerini inceleyen **Gerhard Helbig** – **Tesnière** gibi fiili cümlenin merkezi olarak kabul etmekte ve her fiilin bir plana göre çevresinde doldurması gereken *boş alanlar* (Leerstellen) açtığını söylemektedir.⁶

³ Ersin İLERİ(1997), “Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri”, VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, Ankara, s. 157.

⁴ ÖZCEYHAN, agm. s 54.

⁵ DLT'den verilen örneklere dayanarak, burada tamlayıcısız fiil için sadece öznel fiiller kastedilmiştir.

⁶ İLERİ, agm. s. 157.

Helbig, fiilin çevresinde bir derin yapıdan, bir de yüzeysel yapıdan bahsetmektedir. Derin yapıda birinci düzeyde fiilin birleşim değerini oluşturan katılanlar ve bir plana bağlı olmadan verilen ihtiyari bilgiler vardır.

Helbig, yüzeysel yapıda ise ikinci düzeyde bir fiilin birleşim değerini oluşturan katılanları, zorunlu, seçimli diye ikiye ayırır. Bu bağlamda zorunlu katılanlar, bir cümlenin yapı ve anlam olarak hatasız olabilmesi için şart olan öğelerdir. Seçimli katılanlar, bir fiilin birleşim değerini oluşturan fakat cümlelerde kullanılması şart olmayan öğelerdir. İhtiyari ek bilgiler de fiillerin birleşim değeri dışında olan bilgilerdir. Böylelikle fiilin birleşim değerini sadece nicelikleriyle değil, aynı zamanda nitelikleriyle de incelemek gerekir. Tuhfe-i Hüsami'de yapıları bakımından sınıflandırdığımız tek heceli basit fiilleri, birleşim değerleri açısından inceleyeceğiz.

2. Fiiller

(Alm. *Verbum, Zeitwort*; Fr. *verbe*; İng. *verb*; Osm. *fiil*)

Fiiller, iş ve hareket bildiren sözlere dir. Fiiller, karşıladıkları hareketler ile zaman mekân kapsamı içinde, soyut ve somut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirirler. Fiiller bağımsız değil, bağımlı sözlere dir. Çünkü bunlar tek başlarına kullanılmazlar. Karşıladıkları iş ve hareketler adlar ile olan ilişkileriyle ortaya çıkar.⁷ Tuhfe-i Hüsami'de fiiller, diğer kelime türlerine göre büyük bir yer kaplar.

2.1. Basit Fiiller

(Alm. *einfaches Verb*; Fr. *verbe simple*; İng. *simple verb*):

Basit fiiller, kendi içlerinde üretim ve birleşimi yapılmamış en küçük anlamlı birimlerdir. Ramsted; Türkçe fiillerin iki heceli oldukları görüşünü ortaya atmışsa da bu görüş birçok Türkolog tarafından eleştirilmiştir. Melioransky, Kononov, Reşadov, Sevortyan vb. dilciler, Türkçe için kökte tek heceliliğin esas olduğu görüşünü savunmuşlardır.⁸ Tuhfe-i Hüsami'de tek heceli fiiller çoğunluktadır. Eserde daha basit kök morfemlere ayıramadığımız iki heceli fiiller azınlıktadır. Tuhfe-i Hüsami'de tek heceli fiilleri *ses yapıları* bakımından sınıflandıracak ve birleşim değerlerini göstereceğiz.

/-/ Katılanların tek heceli basit fiillere bağlantısını gösteren ek almamış görevli kelimeler için gösterilmiştir.

/+ø/ Katılanların eksiz yükleme durumunda olanlarını göstermek için kullanılmıştır.

⁷ Zeynep, KORKMAZ(2003), "Türkiye Türkçesi Grameri", TDK, Ankara. s.527.

⁸ KORKMAZ, age. s.528.

2.1.1.Ünlü + ünsüz yapısında olanlar:

aç-

Tuhfe-i Hüsâmî'de aç- fiilinin sentaktik (söz dizimsel) ve semantik (anlam bilimsel) açıdan bir değişkesi vardır. Değişke 1 (d1).

I. açmak ₁	→	d1= Engeli kaldırmak, harfi kaldırmak.
II. açmak	→	Yükleme durumu (yd) /+ø/
III. yd	→	İnsan, terim (harf)

Dahı hayı zeye dönderdi **hanuñ aç** güzel söyle 2b/3

Üçüncü basamakta verdiğimiz cümlede aç- fiilinin iki zorunlu katılanı vardır. Bunlardan biri ikinci tekil kişi zamiri sen, diğeri de aç- fiilinden etkilenen nesne *ha* sözcüğüdür.

al-

Tuhfe-i Hüsâmî'de al- fiili, söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan iki değişkelidir (d1, d2).

I. almak ₁	→	d1= Elde etmek, örneklere bakmak, öğrenmek.
II. almak	→	/-/ , çıkma durumu (çd) /+dAn/, yönelme durumu (ynd) /+A/
III. /-/ , çd, ynd	→	İnsan, cansız, soyut (örnek)

Elif hazf olduğına bir mişâl al benden ol cuyân 2a/5
Eger ya hazfına dahı mişâl istersen al benden 2a/7

Verdiğimiz iki cümlede al- fiilinin üçer zorunlu katılanı vardır. Bunlardan ilk zorunlu katılan iki cümlede de al- sürecini gerçekleştiren *sen* zamiri, ikinci zorunlu katılan ise, al-sürecinden etkilenen, terim anlamını üzerinde taşıyan soyut ve cansız kavram *mişâl* sözcüğüdür. Çıkma durum ekini almış, farklı yapıda kurulmuş iki cümlede de karşımıza çıkan *benden* sözcüğü de üçüncü zorunlu katılıandır. Seçimli katılanlar ise al- fiilinin istikametini belirten *elif hazf olduğuna* ve *ya hazfına* sözcük gruplarıdır.

I. almak ₂	→	d2=Bir terimin ya da kelime grubunun tasnifinde kullanmak.
II. almak	→	/-/ , (yd) /+I / , (çd) /+dAn /
III. /-/ , yd, çd	→	İnsan, cansız, soyut yer ismi (terim= fi ^c lden, muzâri ^c den)

Ger dilersin bir fi^clden alasm meçhûli sen 4b/8
Dilerseñ muzâri^cden sen ism-i fâ^cil alasm 5a/1

Verilen iki cümlede de üç zorunlu katılan vardır. İlk zorunlu katılanlar süreci gerçekleştiren *sen* zamirleridir. Al- sürecinden etkilenen terimler *meçhûli*

ve *ism-i fâ'il* ikinci zorunlu katılanlardır. Ayrıca al- sürecinin yerini belirten ve çıkma durum eklerini alan terimler *fi'lden* ve *muzâri'den* sözcükleri de üçüncü zorunlu katılanlardır.

it-

İt- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de tek heceli basit fiil olarak bir değişkesi vardır (d1).

I. itmek₁

d1= Eylemek, yapmak.

II. itmek →

(yd) /+I /+ üzre

III. yd →

İnsan, soyut

Bunu da mef'ül hem fâ'ül kıyası üzre it 10a/3

Verilen cümlede iki zorunlu katılan, bir seçimli katılan vardır. Süreci gerçekleştiren kişi ve süreçten etkilenen durum zamirle verilmiştir. Bu bağlamda gizli özne durumunda olan *sen* ve kuralı karşılayan *Bunu* zamirleri zorunlu katılanlardır. *mef'ül, fâ'ül kıyası üzre*⁹ kelime grupları ise fiilin seçimli katılanıdır.

2.1.2. Ünsüz + ünlü yapısında olanlar:

di-¹⁰, de-¹¹

di- / de- fiili, ET'de < ti- / te- şekliyle karşımıza çıkar. Daha sonra Oğuzcanın etkisiyle ötümlüleşerek di-/de- biçiminde hep ikili şekilde süre gelmiştir. Tuhfe-i Hüsâmî'de de ikili şekilde karşımıza çıkan bu fiil, eserde en çok kullanılan fiillerden biridir. Di- / de- biçimindeki bu fiilin söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan üç değişkesi vardır (d1, d2, d3).

I. dimek/demek₁

d1= Söylemek, söz etmek.

II. dimek/ demek →

/-/

III. /-/ →

İnsan, Birleşik fiil, Farsça kelime

İkinci nev' dahı ezber eyle deyeyim ey server 11a/3

Di ki bāyed ki bedāned ey puser 4a/12

Seçtiğimiz bu iki cümlede de ikişer zorunlu katılan vardır. Bu iki cümlenin ilk zorunlu katılanları, de- sürecini gerçekleştiren gizli özne *ben* ve *sendir*. Birinci cümlenin ikinci zorunlu katılanları *ezber eyle* birleşik fiili, ikinci

⁹ Gülsel SEV'in "Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı" adlı eserinde *kıyas etmek* fiili "*kıyaslamak, karşılaştırmak, mukayese etmek*" anlamında /+(y)l...+(y)lA/ tamlayıcılarını alan birleşik fiil olarak verilmiştir. Oysa biz Tuhfe-i Hüsâmî'de *mef'ül hem fâ'ül kıyası üzre* kelime grubunu "*yapmak, etmek*" anlamında /+I / tamlayıcısını alan it- basit fiilinin tümleci olarak kabul ettik.

¹⁰ Tuhfe-i Hüsâmî'de di- fiili 72 kez çekime girmiştir.

¹¹ Tuhfe-i Hüsâmî'de de- fiili 4 kez çekime girmiş, Bunlardan üçü istek kipinde, biri de -r geniş zamanda çekime girmiştir.

cümlelerin ikinci zorunlu katılanı ise de- sürecinden etkilenen *bâyed*, *bedâned* Farsça sözcükleridir.

I. dimek/demek ₂		d2= Tanımlamak, adlandırmak.
II. dimek/demek	→	/-/ , yönelme durumu /+A/
III. /-/ , ynd	→	İnsan, terim Didiler ism-i cāmîd ey server 7a/13 İsm-i maşdar dirler aña gör nedür 5b/13

Bu iki cümlede süreci gerçekleştiren zorunlu katılan *onlar* zamiridir. Birinci cümlede fiilin diğer zorunlu katılanı di- sürecinden etkilenen *ism-i cāmîd* terimidir. İkinci cümlede öznenen başka fiilin iki zorunlu katılanı vardır. Biri süreçten etkilenen terim *ism-i masdar*, diğeri ise kuralın anlamını karşılayan, yönelme durum eki alan *aña* zamiridir.

II. dimek/demek ₃		d3= Bir gramer kuralını anlatmak, açıklamak.
II. dimek/demek	→	Yönelme durumu /+A/
III. ynd	→	İnsan Muzârî ^e almak andan iki dürlüdür diyem saña 2b/2

d3 için verdiğimiz örnek cümlelerin iki birleşim değeri vardır. Di- sürecini gerçekleştiren *ben* zamiri ve sürecin yöneldiği *saña* zamiri zorunlu katılındır.

ko-

Tuhfe-i Hüsâmî'de bir kez geçen ko- fiilinin söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan bir değişkesi vardır (d1).

I. komak ₁		d1= Bir fiili Farsçada yalın halde bırakmak.
II. komak	→	/-/ + üzere (tümleç)
III. /-/	→	İnsan, fiilin bulunduğu durum, terim Gehi hâl üzere qorlar <i>bâftede</i> ey piri piker 3a/7

Ko- fiili üç birleşim değerine sahiptir. Bunlardan biri zorunlu katılan, süreci gerçekleştiren *onlar* (fars ehli) kelimesidir. İkinci zorunlu katılan ise süreçten etkilenen kaynak nesne *barâftede* kelimesidir. Fiilin anlamını tamamlayabilmesini sağlayan üçüncü zorunlu katılan, *hal üzere* sözcük grubudur.

2.1.3.Ünlü+ünsüz+ünsüz yapısında olanlar:**eyt-¹²**

Eyt- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan bir değişkesi vardır (d1).

I.eytmek ₁		d1= De- fiilinin d3 değişkesiyle aynı anlamı içerir. Bir şeyi anlatmak, açıklamak.
II.eytmek	→	Yükleme durumu /+I/, /-/
III. yd, /-/	→	İnsan, soyut, terim
		Hem dağı meçhûlini anuñ eydelim 8a/8
		Dağı di kerde şovîd vü eydelim 8a/10

Birinci cümlelerin iki birleşim değeri vardır. Süreci gerçekleştiren gizli özne *biz* zorunlu katılındır. Eyt- fiili nesne alabilen geçişli bir fiil olduğu için süreçten etkilenen tamlama *meçhûlini anuñ* da zorunlu katılındır. İkinci cümlede sadece süreci gerçekleştiren gizli özne *biz* zorunlu katılındır.

2.1.4.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Yapısında Olanlar:**bil-¹³**

Bil fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan beş değişkesi vardır (d1,d2, d3, d4,d5).

I.bilmek ₁		d1= Bir şeyi tanımak hatırlamak.
II.bilmek	→	bulunma durum /+dA/
III. bd	→	insan, soyut yer ismi,
		Ahır dâi oldu her yerde biliñ 4a/5

Bu cümlelerin iki birleşim değeri vardır. İkisi de cümlelerin anlamını tamamlayan zorunlu katılındır. Bu zorunlu katılanlardan ilki süreci gerçekleştiren gizli özne *siz*, diğeri ise sürecin yerini belirten ve fiilin anlamını tamamlayan *her yerde* sıfat tamlamasıdır.

¹² Bu fiille alakalı olarak (ARAT,R:R AH' nin notlar kısmında, bkz. 102.S) şöyle der: " ay- « söylemek, demek »; şekline yalnız ilave parçada tesadüf edilmektedir.(bk.500 ve 558). Kaşgari ayıt-fiilini Oğuzcada «söylemek» ve diğeri şivelerde «sormak» manalarına kullandığını kaydediyor ki, bundan bu sözün şekilden başka, şiveler arasında mana bakımından da farklı olduğu anlaşılıyor. Bugün ekseriyetle ayt- şeklinde, tek heceli telaffuz edilen bu fiilin bazı şivelerde; bilhassa şimal şivelerinde, umumiyetle incelmüş olan eyt- şekli kullanılmakla beraber, bunun son devirlere mahsus olduğunu düşünmek ve eski metinlerde, bilhassa konuşma dilinde mahdut sahalarda inhisar eden Anadolu'da yazılmış olan Türkçe eserlerde kalın şekliyle okumak doğru olacaktır". Biz de bu görüşten yola çıkarak bu fiili, Eski Anadolu Türkçesinin son devirlerinde yazıldığını düşünerek Tuhfe-i Hüsâmî'de eyt- şeklinde ön ünlülü okuduk.

¹³ Tuhfe-i Hüsâmî'de "bil-" fiili 43 kez çekime girmiştir.

I. bilmek ₂		d2= Bir şeyi anlamış ve öğrenmiş bulunmak.
II. bilmek	→	/-/
III. /-/	→	İnsan, soyut Kim ola ma'lûm bilgil nicedür 7b/15

Bil- fiili nesne alabilen geçişli bir fiildir. Bu fiilin bu cümlede iki birleşim değeri vardır. Birincisi bil- sürecini gerçekleştiren zorunlu katılan, *sen* zamiridir. İkincisi ise süreçten etkilenen zorunlu katılan, bir üst mısradaki *emsile-yi mâzî* tamlamasıdır.

I. bilmek ₃		d3= Bir şeyi yapmaya alışmış olmak, elinden gelmek.
II. bilmek	→	/-/
III. /-/	→	İnsan, özne (ehli olan) Muzâri ^c <i>süzed efrüzed</i> gelür ehli olan bilür 2b/4

Bu cümlenin tek birleşim değeri vardır. O da süreci gerçekleştiren zorunlu katılan, *ehli olan* kelime grubudur.

I. bilmek ₄		d4= Bir şeyi kıyas etmek, düşüncede tartmak.
II. bilmek	→	/-/ gibi
III. /-/	→	İnsan, tümleç, terim Sığa-yı mâzî gibi bil ey dede 11b/1

Cümlede iki birleşim değeri vardır. İkisi de zorunlu katılındır, çünkü fiilin anlamına doğrudan tesir ederler. Bil- fiilini gerçekleştiren *dede* kelimesi zorunlu katılındır. Diğer zorunlu katılan ise fiilin anlamını tamamlayan, fiilin zarf tümleci durumundaki *Sığa-yı mâzî gibi* sözcük grubudur.

I. bilmek ₅		d5= Bir şeyi diğerinden ayırt etmek.
II. bilmek	→	Yükleme durum /ø/
III. yd	→	İnsan (tâlip), soyut Ol ki tâlibdür bunun farkın bilür 4a/4

d5 değişkesinin geçtiği cümlenin iki birleşim değeri vardır. İkisi de bizce zorunlu katılındır. Birincisi süreci gerçekleştiren kişi *tâlip*, zorunlu değişkendir. Semantik açıdan fiilin anlamına tesir eden, anlamına yön veren, eksiz yükleme durumunda olan tamlama *bunun farkın* da zorunlu katılındır.

bak-

Bak- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan tek değişkesi vardır (d1).

I. bakmak ₁		d1= Bir şeyin gelişmesi veya iyi bir durumda kalması için uğraşmak, meşgul olmak.
II. bakmak	→	Eşitlik durumu /+CA/
III. ed	→	İnsan, tümleş Buña dahı mişâl istersen alğıl lik pekce bak 2a/10

d1 değişkesinin geçtiği cümlelerin iki birleşim değeri vardır. Birincisi süreci gerçekleştiren kişi zamiri *sen*, zorunlu katılıandır. Sürecin niteliğini belirten *pekce* tümleci bizce seçimli katılıandır.

bul-

Bul- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan üç değişkesi vardır (d1,d2, d3).

I bulmak ₁		d1=Herhangi bir durumu tespit etmek.
II. bulmak	→	Yükleme durumu /+Ø/
III. yd /+Ø/	→	Soyut, İnsan Guşed dahı nüvîşddür haşasın bulursañ sil 2b/10

Bu şartlı birleşik cümlede asıl fiilin gerçekleşmesinin şartını gösteren bul- fiilinin iki birleşim değeri vardır. Bunlardan biri süreci gerçekleşmesini sağlayan *sen* zorunlu katılıandır. Diğer zorunlu katılan ise, yükleme durumu ekini /+Ø/ alan, bul- fiiline tespit etmek anlamını kazandıran *hatasın* kelimesidir.

I. bulmak ₂		d2= İstenen bir şeye nail olmak, elde etmek, ulaşmak.
II. bulmak	→	/-/
III. /-/	→	İnsan, terim Di mekon hem di meşev her kim diler ister bulur 4a/15

Bu cümledeki bul- fiilinin tek değişim değeri vardır. *Her kim* sözcük grubu süreci gerçekleştiren olduğundan zorunlu katılıandır.

I. bulmak ₃		d3= Herhangi bir bilgiyi araştırarak öğrenmek.
II bulmak	→	/-/ , özne= sıfat-fiil
III. /-/	→	İnsan, soyut Muzâri ^c de bisted hem bifteddür şoran bulur 2a/6

d3 değişkesinin geçtiği cümlelerin tek birleşim değeri vardır. Süreci gerçekleştiren adlaşmış sıfat-fiil *soran*, zorunlu katılandır. Bul- fiilinin bu cümlede seçimli katılanı yoktur.

dön-

Dön- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan tek değişkesi vardır (d1).

I. dönmek ₁	→	d1= Bir nesnenin başka bir nesneye değişmesi.
II. dönmek	→	Yönelme durum /+(y)A/
III.ynd	→	Cansız, harf, somut Gehi <i>haya döner gehi yaya vava</i> âyâ şîrîn 2b/12

Dön- fiili nesne almayan geçişsiz bir fiildir. Fakat bir üst mısra da geçen *sin* harfi, dön- sürecinden etkilenen zorunlu katılandır. Ayrıca yönelme durum ekini almış *haya*, *yaya* ve *vava* harfleri de zorunlu katılandır. *Yaya* ve *vava* harflerinden önce gelen zaman anlamlı *gehi* tümleçleri ihtiyari ek bilgidir.

gel-¹⁴,

Gel- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan üç değişkesi vardır (d1, d2, d3).

I. gelmek ₁	→	d1= Bir dilbilgisi kuralının anlatımına ulaşmak.
II.gelmek	→	/-/
III. /-/	→	İnsani, soyut, mecaz Geldüñ imdi maşdar iki kısım olur 5b/12

Gel- fiili geçişsiz bir durum fiilidir. Nesne almaz, fakat bir yer adına yöneliktir. İki birleşim değeri vardır. Süreci gerçekleştiren gizli özne (agent) *sen* zamiri zorunlu katılandır. *Masdar* kelimesi ol- fiilinin etki alanında olsa da derin yapıda aynı zamanda gel- fiilinin yöneldiği zorunlu katılandır.

I gelmek ₂	→	d2= Belirtilen sırayı takip ederek herhangi bir zamanın kalıbına girmek.
II. gelmek	→	/-/
III. /-/	→	Cansız, soyut, mecaz Muzâri ^c <i>hâ'het</i> ve <i>kâhet</i> gelür ehline ezberdür 2b13

d2 değişkesinin iki birleşim değeri vardır. Süreci gerçekleştiren terim *Muzâri^c*, zorunlu katılandır. Sürecin etkileneni *hâ'het* ve *kâhet* kelimeleri de zorunlu katılandır.

¹⁴ Tuhfe-i Hüsâmî'de "gel" fiili 47 kez çekime girmiştir.

I. gelmek ₃		d3= Yaklaşmak, yalınlaşmak, anlamaya çalışmak.
II.gelmek	→	/-/ + beri
III /-/	→	İnsan, somut
		Almak istersen ayâ şeh gel beri 5b/14

d3 değişkesinin tek birleşim değeri vardır. Süreci gerçekleştiren sözcük şeh, zorunlu katılıandır.

gör-¹⁵,

Gör- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan iki değişkesi vardır (d1,d2).

I. görmek ₁		d1= Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek.
II görmek	→	/-/
III. /-/	→	İnsan, soyut
		Sekiz oldu cem'isi şay gör 1b/2

Nesne alabilen, geçişli gör- fiilinin tek birleşim değeri vardır. Gör-sürecini gerçekleştiren gizli özne (agent) *sen* zamiri, zorunlu katılıandır. Gör-sürecinden etkilenen kurallar ise cümlede yoktur.

I. görmek ₂		d2= Anlamak, kavramak, sezmek.
II. görmek	→	Yükleme durum /+I/
III. yd	→	İnsan, soyut
		O dört harfî saña nazmıla ideyin gözün aç gör 2b/1

d2 değişkesinin iki birleşim değeri vardır. *Sen* zamiri ve süreçten etkilenen, yükleme durum ekini alan *O dört harfî* sıfat tamlaması zorunlu katılıandır.

sil-

Sil- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan tek değişkesi vardır (d1).

I.silmek ₁		d1= Bir yazı, çizgi vb.ni kazıyarak veya sürterek yok etmek.
II.silmek	→	Yükleme durum /+ø/
III.yd /+ø/		İnsan, somut,
		<i>Guşed dahı nûvîsddür hatâsın bulursağ sil 2b/10</i>

¹⁵ Tuhfe-i Hüsâmî'de "gör" fiili 13 kez çekime girmiştir.

Sil- fiilinin iki birleşim değeri vardır. Birinci zorunlu katılan sil- fiilini gerçekleştiren gizli özne durumundaki *sen* zamiridir. İkinci zorunlu katılan ise sil- sürecinden etkilenen *hatasın* sözcüğüdür.

sor-

Sor- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan tek değişkesi vardır (d1).

I.sormak ₁		d1= Birine soru yönelterek herhangi bir konuda bilgi istemek.
II. sormak	→	Yükleme durumu /+I/
III.yd	→	İnsan, somut

Ger mişâlini sorarsañ *be-çeşim-i to* dinür 12a/12

Sor- fiilinin iki birleşim değeri vardır. Birincisi sor- eylemini gerçekleştiren *sen* zamiri ve süreçten etkilenen kelime *mişâlini*, zorunlu katılandır.

yaz-

Yaz- fiilinin Tuhfe-i Hüsâmî'de söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan tek değişkesi vardır (d1).

I.yazmak ₁		d1= Bir düşüncüyü yazı ile anlatmak.
II. yazmak	→	/-/
III. /-/	→	İnsan, somut, yer adı

Bunuñ ma^cnâsı ya^cnî kâğıt üzre yazı yazdum ben 16a/15

Yaz- basit fiilinin üç birleşim değeri vardır. İlki zorunlu katılan *ben* zamiridir. İkinci zorunlu katılan süreçten etkilenen *yazı* kelimesidir. diğeri de sürecin yerini belirten seçimli katılan *kağıt üzre* kelime grubudur.

3. Sonuç

Bu makale de Tuhfe-i Hüsâmî'de geçen tek heceli basit fiilleri, ses özelliklerine göre sınıflandırdık. Daha sonra Almancadaki fiillerin birleşim değerini inceleyen **Gerhard Helbig**'in üç basamaklı fiil inceleme metodunu kullanarak bu fiillerin semantik ve sentaktik açıdan birleşim değerlerini göstermeye çalıştık. Buradaki amacımız Tuhfe-i Hüsâmî'deki tek heceli basit fiillerin anlamlarını tamamlayabilmeleri için bir takım zorunlu ve seçimli katılanlara ihtiyacı olduklarını göstermekti. Tuhfe-i Hüsâmî'deki tek heceli basit fiillerin birleşim değerleri verilirken, katılanların sadece hangi durum eklerini aldıkları ve sayılarının çokluğu değil, katılanların söz dizimsel ve anlam bilimsel açıdan niteliği de farklı değişkelerde bildirilmiştir. Böylelikle bir fiil, farklı

katılanlarla kullanılınca aynı fiilin farklı değişkeleri ortaya çıkıyor. Tuhfe-i Hüsâmî vb. gibi Türkçenin tarihsel dönemlerinden akıp gelen metinlerde incelenecek olan fiillerin birleşim değerleri, bir takım bilinmeyen kuralları ortaya çıkaracaktır. Böylelikle Türkçenin yeni nesillere daha iyi aktarılması ve öğretilmesi sağlanacaktır.

Kaynaklar

- ARAT, Reşit, Rahmeti, "Atabetü'l – Hakayık", TTK, Ankara,1992.
- ATALAY, Besim, "Bergamalı Kadri, Müeyyiretü'l- Ulüm" TDK yay., İstanbul, 1946.
- CRYSTAL, D., "A Dictionary of Linguistics an Phonetics", Oxford, Blackwell Publishers, 1997.
- ELBİRLİK, Tolga, "Tuhfe-i Hüsâmî Çeviriyazı ve Dil Öğelerinin İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 2006.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Yapı Bakımından Türk Dilinde Filler, Cönk Yay.,1984.
- HELBIG, Gerhard, "Probleme der Valenz un Kasustheorie", Tübingen, 1992.
- İLERİ, Esin, "Türkçedeki Fiillerin Birleşim Değeri", VIII. Uluslar arası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1997.
- JOHANSON, L., "The Structure of Turkic", London, 1998.
- KOÇKARTAYEV, İ., "Valentlik ve semantik Maslaşuv", Taşkent: Taşkent Üniversitesi, 1980.
- KARAHAN, Leyla, " Fiil- Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", Türk Dili, c.549, Ankara, 1997
- KORKMAZ, Zeynep, "Türkiye Türkçesi Grameri", TDK, Ankara, 2003.
- LEECH G. "Semantics The Study of Meaning", England,USA, Canada, Penguin Books., 1981.
- ÖZCAN, Öz Aynur, "Özbek Türkçesinde Olumsuz Yapıda Kullanılan Fiiller", Modern Türklük Araştırma Dergisi, C.2, S.1, Ankara, 2005.
- SEV, Gülsel, "Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı" TDK, Ankara, 2001.
- TEKİN, Talat, ÖLMEZ, Mehmet, "Türk Dilleri", Simurg Yay. İstanbul,1999.
- TESNİÈRE, Lucien, "Esguisse d'une syntaxe structurale", Paris, 1953.
- TESNİÈRE, Lucien,, "Elements de syntaxe structurale", Paris, 1959.